

УДК 821.161.1'04-2

З. М. Ржевська,
старший викладач

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

"ДИМИТРИЙ САМОЗВАНЕЦ" О. П. СУМАРОКОВА. НА ШЛЯХУ ДО ЕПІЧНОЇ ДРАМИ

Стаття являє собою спробу дослідити перші кроки на шляху до епічної драми в Росії. Аналізується трагедія О. П. Сумарокова "Димитрій Самозванець". Увагу зосереджено на тих засобах відтворення дійсності на сцені, які свідчать про наявність у суто класицистичному творі деяких рис епічної драми.

Усі відомі теоретики драми – Г. Гачев, В. Халізов, А. Карягін, М. Поляков, Ю. Стеннік, О. Чирков, В. Головчинер та ін. – сходяться на думці, що епічна драма як жанр є завоюванням ХХ ст. А саме літературознавче поняття "епічна драма" пов'язане з іменем Б. Брехта. Водночас, не підлягає сумніву твердження про те, що корені епічної драми сягають сивої давнини.

О. Чирков констатує: "...починаючи з найдавніших часів існували й продовжують існувати дві типологічно значимі тенденції у драматичному мистецтві – аристотелівська й неаристотелівська драма" [1: 9].

Мета даної статті – дослідити перші кроки на шляху до епічної драми в російській літературі. В. Головчинер "...вважає можливим розмірковувати про епічну драму в Росії як про явище, що формується незалежно від німецького драматурга, задовго до нього, на основі власної літературної традиції й свого культурно-історичного досвіду" [2: 8]. Свідченням справедливості цієї думки є те, що перша епічна драма, як визначив цей твір В. Г. Белінський [3: 329], з'явилася в російській літературі ще в 1-й чверті ХІХ ст. Це трагедія О. С. Пушкіна "Борис Годунов" (1825 р.).

Створюючи абсолютно новаторський твір, Пушкін продовжує традиції давньоруських письменників, яких завжди хвилювала "проблема відповідальності кожного за стан суспільства, за ціле світу, за його майбутнє" [2: 229]. Не доля окремої особистості, а доля держави, доля народу – в центрі їх уваги. В основі творів – події історичного значення, головні герої – історичні особи, на яких і лежить відповідальність не лише за сьогодення, а й за майбутнє. У даному випадку мова йде про епічні жанри, адже перші драматичні твори з'явилися лише у ХVІІ ст. Розквіт драматургії в Росії – це ХVІІІ ст.

Чи можливо говорити про використання епічного елементу в орієнтованій на естетику античності в її аристотелівському розумінні, регламентованій суворими правилами драматургії класицизму?

Розглянемо один з найкращих драматичних творів згаданої доби – трагедію "батька" російського театру О. П. Сумарокова "Димитрій Самозванець" (1771 р.). Драматург звернувся до трагічних сторінок російської історії – короткого царювання Димітрія Самозванця, який видавав себе за сина Бориса Годунова. Національно-історична тематика п'єси вимагала й відповідних засобів відтворення подій на сцені. Цим і пояснюється поява оповідального начала в деяких монологів і діалогів. Своєрідною оповіддю починається трагедія. Розмова Пармена з Димітрієм являє собою розповідь про те, як Самозванцю вдалося зайняти російський трон. Згадується й про провину Годунова, який вважався вбивцею свого сина. Ця інформація дозволяє глядачеві прослідкувати за перебігом подій, які відбулися поза сценою до початку дії. Зображуване набуває ще більшої масштабності, коли Пармен, застерігаючи царя від підкорення папі Римському, називає країни, які звільнилися від влади католицизму:

Сложила Англия, Голландия то бремя,
И пол-Германии. Наступит скоро время,
Что и Европа вся откинет прежний страх
И с трона свержется прегордый сей монах... [4: 428].

Поява стражначальника з розповіддю про обурення народу правлінням Димітрія та його "історією" (самозванством), дозволяє авторові, не порушуючи єдності місця, вивести глядача на площу й представити те, що відбувається біля палацу.

На наш погляд, головною героїнею твору є Москва – символ усієї Росії. Завдяки монологам-описам, глядач, не покидаючи палацу, має змогу яскраво уявити собі становище вітчизни. Глибоким сумом сповнений монолог Георгія:

О ты, печальный Кремль, стал ныне ты свидетель,
Что днесь низверженна с престола добродетель.
Томящаясь Москва в унынии дрожит,
Блаженство в горести из стен ея бежит.
Дни светлы кажутся густой темные ночи,
Прекрасны вокруг Москвы покрыты мраком рощи.
Когда торжественный шумит во граде звон,

Нам мнится, что твердит он града общий стон
И церкви наша паденье возвещает,
Которое она от папы ощущает [4: 438].

Доля батьківщини обумовлює й особисту долю героїв. Діалог-згадка Ксенії й Георгія про щасливі дні їх кохання створюють словесний портрет зовсім іншої Москви: "милы улицы", "во град дороги", "села близкие", "рощи", "чистые луга", "стены градские и башни", "потоки", которые "в приятную... погоду плещут", "солнечны лучи, когда в день красный блещут" [4: 449-450].

Опис природи зустрічається і в монологі Димітрія, який усвідомлює, що наступила остання ніч його життя: "Сия последняя ночь – ночь вечна будет мне..." [4: 460]. "Неба мрак", "багряная заря", "горящее светило" віщують лиходієві смерть. Загальна забарвленість картини викликає асоціації зі "Словом о полку Игоревім":

Другаго дни велми рано
Кровавые зори свет поведаяют;
Чръныя тучя съ моря идуть...
А въ нихъ трепещуть синии мльнии.
Быти грому великому! [5: 16]

Наведені приклади підтверджують схильність драматурга до більш широкого, епічного, відображення дійсності.

Упродовж всього твору минуле перегукується з теперішнім. Складається враження, що дія триває набагато довше, ніж одну добу. Починається трагедія зі слів наперсника царя Пармена: "Дней тридцать лишь твоё внимаю я стенанье..." [4: 427]. Здається, що це не І дія, а продовження розвитку важливих подій, фінал яких і представлений на сцені.

Отже, час далеко не обмежений 24-ма годинами. Подібні просторово-часові рамки притаманні жанрам епічним.

На першому місці у трагедії "Димитрій Самозванец" – доля держави, доля народу, а повороти в особистому житті героїв лише підсилюють цікавість до зображуваного. А головне: глядач утверджується в думці, що суспільне, державне набагато важливіше особистого. Вся трагедія перетворюється на своєрідний словесний двобій: Пармен, Шуйський, Ксенія, Георгій – з одного боку, а Димітрій – з другого. У цьому двобій протистоять не стільки характери, скільки протилежні життєві позиції.

Вирішується проблема обов'язку монарха. Ось яким уявляється ідеальний правитель Ксенії:

Блажен на свете тот порфиноносный муж,
Который не теснит свободы наших душ,
Кто пользой общества себя превозвышает
И снисхождением сан царский украшает,
Даруя подданным благополучны дни,
Страшатыся коего злодеи лишь одни [4: 437].
Такої ж думки дотримується Пармен:
Коль был бы подданным ты счастьем и отрадой,
Народ бы твоего престола был оградой [4: 443].
Наперсник царя стверджує: "Без пользы общества на троне славы нет" [4: 445].
Позиція Самозванця абсолютно протилежна:
Блаженство всегда весьма народу вредно:
Богат быть должен царь, а государство бедно.
Ликуй монарх, и всё под ним подданство стонь!
Всегда способнее к труду нежирный конь,
Смирямый бичем и частою ездою
И управляемый крепчайшею уздою [4: 450-451].

Таким чином, у трагедії Сумарокова більшої значущості набуває не конфлікт характерів, а конфлікт ідей.

Проблема ідеального монарха тісно пов'язана з іншою проблемою, постановка якої є великою заслугою драматурга. Чи має право керувати державою монарх не царської крові? Якщо вирішення першої проблеми не викликає сумнівів з боку глядача (позиція Димітрія однозначно неприйнятна), то друга проблема набагато складніша. І тут передбачаються абсолютно протилежні точки зору. Таким чином, автор "пробуджує активність" глядача, "примушує" його, спостерігаючи за ходом подій, "приймати рішення" [6: 164].

Пармен переконаний: володарювання Самозванця можливе, якщо він чесно виконує свій обов'язок:

Когда тебя судьба на трон такой взвела,
Не род, но царские потребны нам дела.

Когда б не царствовал в России ты злонравно,
Димитрий ты иль нет, сие народу равно [4: 432].

Це твердження умовно можна вважати своєрідним виявом "ефекту очуження". Адже звичне: на троні має бути спадкоємець по крові – розглядається в незвичайному ракурсі. Через всю п'єсу проходить думка: Дімітрій не має права на престол не тому, що самозванець, а тому, що тиран. Драматург категорично виступає проти традиційного, усталеного, заведеного віками.

Як відгукнеться на це глядач, "...що і які саме висновки зробить...з побаченого..." [1: 111]? Із цим питанням пов'язана ще одна прикмета епічної драми – інтелектуалізм, який "...обумовлюється перш за все авторською позицією...", важливою складовою якої є прагнення прилучити глядача "...до пошуку шляхів вирішення проблем, що стоять перед часом і людством сьогодні" [1: 110-111]. Уся поведінка Дімітрія, його монологи-промови, стан речей, що склався за період правління самозванця, є наочною аргументацією справедливості суджень автора, вкладених у уста позитивних героїв. Все це "...сприяє перетворенню глядача на однодумця драматурга..." [1: 115].

Вирішення вимагає і ще одна проблема, яка логічно витікає з попередньої: чи має народ право виступити проти законного спадкоємця трону, якщо останній є деспотом і тираном? Прямої відповіді на це питання в трагедії немає. Але розуміння героями свого громадянського обов'язку наштовхує на відповідні думки. І Шуйський, і Георгій, і Ксенія готові загинути, аби врятувати вітчизну. Шуйський виголошує:

Лукавствуй ты иль нет, Димитрий мной увянет,
Низвержется, падет, падет и не восстанет.
Когда умрети рок велит, умреть хочу,
Но на Димитрия весь город возмущу [4: 446].

Георгій нагадує Дімітрію про природну рівність всіх людей: "Вельможа, царь и раб...Во всех нас действует равенственно природа..." [4: 453].

Пармен, який весь час намагався підтримувати царя, наставляючи його на праведний шлях, у фіналі рятує Ксенію й визнає необхідність скинути тирана:

Прошли уже твои жестокости и грозы!
Избавлен наш народ смертей, гонений, ран,
Не страшен никому в бессилии тиран [4: 470].

Вперше справжнім героєм трагедії стає народ, який не хоче коритися владі тирана. Цей невидимий герой залишається поза сценою. Але саме він вирішує долю Росії. Наприкінці здається, що лише мить відділяє месників від появи на сцені. Спочатку роздається сполошний дзвін, а потім стражачальник повідомляє:

Весь Кремль народом полн, дом царский окружён,
И гнев во всех сердцах против тебя зажжён [4: 466].

Перед нами невидима масова сцена. Коло героїв безмежно розширюється. Дія набуває все більш вираженого епічного складу.

Безперечно, Сумароков досить вільно розпорядився історичними фактами, але атмосфера тогочасної дійсності передана достовірно. Відомо, що епічні фольклорні жанри також не претендують на достовірність. Цінним в них є не сам факт, а вірна, з народної точки зору, оцінка окремих подій та історичних осіб.

Автор "Димитрия Самозванца", дворянин за походженням, прибічник аристократичних привілеїв, фіналом трагедії підтримує справедливе прагнення народу позбавитися тиранії й деспотизму. Проблематика твору була гостро актуальною у часи царювання Катерини II. Поєднавши минуле й сучасне, п'єса набула злободенного звучання, стала першою російською політичною трагедією.

"Відкрита й безумовна політизація" [1: 115] – це ще одна важлива риса епічної драми.

Що ж до розробки характерів, то тут спостерігається повна відповідність вимогам класицизму. Зауважимо лише, що паростки "ефекту очуження" проглядаються у зображенні такого почуття, як кохання. Мова йде про кохання Дімітрія до Ксенії. У деспота й тирана воно спотворене й набуває зловісного характеру. Ксенія впродовж усієї дії знаходиться на крок від смерті. Саме на неї направлений кинджал лиходія в останні миті його життя:

Жди смерти и умри, предшествуй мне ко гробу! [4: 468]

Загибель Дімітрія не стала для нього прозрінням. Але глядач не міг не зробити серйозних і глибоких висновків. Такий фінал змушував "людину визначити власну позицію в реальному житті...думати, аналізувати, приймати рішення..." [6: 163]. Саме таку вимогу висував до театру Брехт, закликаючи створити "бойове мистецтво", спрямоване "на перетворення світу і людини" [6: 163].

Подібна установка для п'єс Сумарокова не є випадковою. "Теоретик російського класицизму...виходить з принципово іншого розуміння функції літератури" [7: 16], ніж його попередники – французькі драматурги. "Для Сумарокова і його сучасників створення нової літератури передбачалось у нерозривному зв'язку з вирішенням конкретних практичних завдань у

річищі утвердження тих нових форм суспільного життя, які встановилися в Росії після реформ Петра I [7: 16-17]. Загальні уявлення драматурга про функції театрального видовища "...відображували той рівень сприйняття європейського культурного досвіду, який могли забезпечити російському авторові оточуюча його дійсність і духовна спадщина минулого [7: 38].

Отже, теоретик російського класицизму, послідовник французьких трагіків Корнеля і Расіна, зумів, не відступаючи від канонів нормативного мистецтва, створити новаторський твір, в якому можна прослідити деякі риси епічної драми.

Починаючи з трагедій Сумарокова, в російській драматургії намітилася чітка тенденція, що диктувалася самою російською дійсністю. Драматурги зверталися до національної тематики, історичного минулого, але проєціювали його на сучасність. Трагедії набували актуальності й політичної злободенності. А це означає, що перші кроки на шляху до епічного театру в Росії було зроблено ще у XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Чирков А. С. Эпическая драма (проблемы теории и поэтики). – К.: Вища школа, 1988. – 160 с.
2. Головчинер В. Е. Эпическая драма в русской литературе XX века. – Изд-во Томского госуд. пед. университета (ТГПУ), 2001. – 241 с.
3. Белинский В. Г. О драме и театре. В 2-х т.– М.: Искусство, 1983. – Т. 2. – С. 326-357.
4. Сумароков А. П. Избранные произведения. – Л.: Советский писатель, 1957. – С. 425-470.
5. Слово о полку Ігоревім. – К.: Радянська школа, 1986. – С. 5-63.
6. Зарубіжна література: Проб. підруч. для 11 кл. загальноосвіт. шк. / За ред. проф. О.С. Чиркова. – К.: Вежа, 1996. – С. 159-171.
7. Стенник Ю. В. Жанр трагедии в русской литературе. – Л.: Наука, 1981. – 168 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.01. 2009 р.

Ржевская З. М. "Димитрий Самозванец" А. П. Сумарокова. На пути к эпической драме.

Статья представляет собой попытку исследовать первые шаги на пути к эпической драме в России. Анализируется трагедия А. П. Сумарокова "Димитрий Самозванец". Внимание сосредоточено на тех способах отображения действительности на сцене, которые свидетельствуют о наличии в классицистическом произведении некоторых черт эпической драмы.

Rzhevskaya Z. M. "Dimitriy the Pretender" by A. P. Sumarokov. On the Way to Epic Drama.

The article represents an attempt to investigate the first steps on the way to the epic drama in Russia. The material under analysis is A. P. Sumarokov tragedy "Dimitriy the Pretender". The emphasis is made on those ways of reality stage representation which show the presence of some epic drama features in the classicistic work.